

Vekkerdi László

Egyszer csak kezdték mondani, hogy ha VALÓSÁG, akkor az Kőrösi..."

(Harminchárom év a VALÓSÁG rabságában)*

III.

"Európa és magyarság" - mondaná az ember önkéntelenül Szűcs Jenő írásainak olvastán, ha ez a napjainkban egyre jobban lejáratos szókapcsolás a nagy történész nehéz, komoly, tárgyilagos, precíz, végletekig korrekt és a legcsekélyebb "blickfangot" is gondosan kerülő stílusához képest nem hatna megengedhetetlenül patetikusnak. Kőrösi, Huszár, Sükösd, Lázár egyaránt a Valóság fő-fő büszkeségei között tartja számon, hogy közölhették Szűcs Jenő néhány tanulmányát, köztük épp a fenti szempontból kulcstanulmányokat, például A nemzeti ideológia középkori históriukumát (1968/6, 7), amely mára a jelenkori magyar történetírás elismert klasszikusává növekedett, A nemzet historikuma és a történet szemlélet nemzeti látószöge című monográfia (Akadémiai Kiadó, 1970) magja (5-7 fejezete). Az akkori kritika inkább a "szocialista hazafiság" kérdései körül forgó nemzetvita "felszínén" szólt hozzá a könyvhöz, s csak fokozatosan tárult fel "mélystruktúrája", nem utolsósorban magának Szűcs Jenőnek Vázlata nyomán Európa három történelmi régiójáról (Magvető, 1983). A Vázlat perspektívájából derül ki igazán annak a hosszú folyamatnak a jelentősége, amelyben a nemzetiségi csoporttudat és a politikai lojalitás etnikai közösségtől független szálai fuzionálnak a politikai közösség fogalmához az antikvitás óta társuló elemekkel, mint például autoritás, a hatalom eredete és gyakorlása, szuverenitás, jogi személyiség, társadalmi szerződés és így tovább. A többé-kevésbé független három kategória (csoporttudat, lojalitás, politikai közösség) fúziójából formálódik a nemzetté válás bonyolult folyamatában a modern nemzet ideológiája, a nemzeti politika gondolatrendszere. Ez az ideológia vetül azután vissza a múltba, mai kategóriákat, fogalmakat, érzelmeket, lojalításokat kérve számon ezekről így mit sem tudó embereken, és példaként szolgáló, érzelmileg lelkesítő analógiákat keresve a történelemben. Innét a nemzettudat zavarai. Ez azonban nem azt jelenti - fejti ki Szűcs Jenő Perjés Gézával vívott és kölcsönös megbecsülésről tanúskodó lovagias vitájukban -, hogy ne lenne jogos és értelmes nemzeti történelemről beszélni. Csak éppen látni kell, hogy a nemzet sokrétű tér-időbeli és társadalmi integrációk eredménye, amely magához vonz egy negyedik, történelmi dimenziót. Ami tudattartalom a "nemzet" és a "haza" történelmi fogalmihoz kapcsolódik, az elsősorban az ott és akkor adott társadalmi struktúrákhoz kötődik, de vannak ennek a tudattartalomnak is olyan elemei, melyek időben túlélnek az adott struktúrákat: "a történelem valóságos, objektív nemzeti aspektusának a része minden, ami közvetlenül vagy közvetve beépült a jelenbe, azaz valamennyi olyan determináltság, mely a különböző struktúrákon átnyúlva, az adott történelmi keretek közt a determináltságok bizonyos jellegzetes lineáris képletévé állt össze. Ez a »nemzeti történelem«, a szó szűkebb értelmében [...] Elemzésre váró örökség ez, melyből a jelenre nézve kevés közvetlen tanulság adódik, annál több közvetett tanulság, ha azok a tudományos analízis retortáján mentek keresztül.

Ilyen annális eredménye a Dózsa parasztháborújának ideológiája (1972/11), ahogyan a 16. századi krónikáktól kezdve napjaink történetírásáig felfejti az események elbeszélésébe különféle oldalokról és okokból szőtt szálakat; a Kossuth-kultusz hatását például Dózsa soha el nem hangzott "ceglédi beszédének" legendájára, vagy ahogyan lépésről-lépésre feltárja a háború obszerváns ferences barátok megfogalmazta és a "székely modell" által - Dózsa Györgyön keresztül - módosított ideológiáját s fogadtatását a mezővárosi szabadságok képviselőinek körében, hogy aztán összevesse ezt a radikális kereszties eszmekörből sarjadt ideológiát és a háború jelenségeit a korabeli európai

parasztmozgalmak világával. Számos megrögzött képzet és vízió szertefoszlik így, és új vonásokkal vázolódik a Dózsa-háború eszmeköre. "Ezáltal a parasztháború értelmisége (a magyar történelem első forradalmi értelmiségi csoportja), sőt személyesen vezére is, egy lépéssel közelebb, valamivel inkább emberközbe kerül, mint ahol eddig állt, maga a felkelés pedig az eddiginél határozottabb szálakkal fűződik fel egy általános európai jelenség és áramlat, a népi-radikális előreformáció történetére.

Szűcs Jenőt nevezte meg Sükösd Liska Tibor és Hankiss Elemér mellett a Valóság harmadik jellegadó szerzőjeként, "protagonistájaként". Tévedett. Egyrészt, mivel a Valóság többi történelmi tárgyú cikke általában nem Szűcs Jenő módszerei szerint és szellemében íródott (hogy stílusáról és eleganciájáról ne is beszéljünk), másrészt mivel Szűcs Jenő írásai nemcsak a Valóságból, hanem az egész korabeli historiográfiából kimagoslanak, egyedülállóak. A történelem egyébként széles és színes spektrumot ölel fel a folyóiratban, a prehistóriától a jelenkortörténetig, a rendíthetetlenül színvonalas akadémikus történetírástól a gyakran meglepő, ám többnyire nem hihetetlen hipotézisekkel operáló nem (egészen) hivatalos historiográfiáig. Hasonló gazdagságot mutat a szerzők névsora: Mód Aladártól, Kosáry Domokostól, Pach Zsigmond Páltól, Hanák Pétertől, Berend T. Ivántól, Ránki Györgytől, Lackó Miklóstól Diószegi Istvánon, Glatz Ferencen, Litván Györgyön, Niederhauser Emilen, Jeszenszky Gézáon át Dénes Iván Zoltánig, Romsics Ignácig, Borsányi Györgyig, Szabó Mátéig - hogy csak a politikátörténet, politikai eszmetörténet és gazdaság(politika)történet akadémikus képviselőiből válogassunk egy többé-kevésbé reprezentatív névsort; amely így együtt a Valóság Sükösd-féle "protagonistájaként" is felfogható lenne a történetírás területén.

Összeállítható lenne azonban egy rövidebb lista is; szakmai státus, alkalmazott módszerek, szemlélet valamint témák szempontjából egyaránt jóval kevésbé homogén és tekintélyes. Hivatalos "akadémikus" történész körökben legkevésbé méltányolhatónak mondható képviselőiként tán Tolnai Györgyöt és Kállai Gézáat lehetne említeni, elsősorban azért, mert mindkettőjükéről nagy elismeréssel emlékezik meg Kőrösi: "Visszatérve Tolnaira, írásaiban valóban volt valami nemtetsző dolog, de hát magával azzal, hogy a magyar gazdaságtörténetben a múlt században az elsődleges a belső ipar megteremtése volt, amelyhez a könnyűipar, azon belül különösképpen a textilipar fejlődése kellett, s ő erről írt állandóan: valami nagyon fontosat hangsúlyozott. És ha ezt összekapcsoljuk a reformkor politikájával, akkor teljesen egyértelmű volt Tolnai igazsága. Amikor a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején unos-untalan a gyarmatokról beszéltünk, az önállósodó gyarmatokról, Tolnai volt az, aki azt mondta, hogy a gyarmatoknál is ugyanezt kell tenni, a belső termelést fejleszteni. Lehetetlen a gyarmatokat felkarolni, segíteni, ha ők maguk nem teremtik meg az alapokat". (1993/11). Tolnai György, még ha általában volt is írásaiban "valami nemtetsző dolog", a maga módján a szakma elfogadott keretei között maradt; ámde Kállai Géza ősi hiedelmeket, középkori magyar történelmet és meredek spekulációkat egymásravezítő "posztmodern" szövegeivel messzire az akadémikus elfogadhatóság határain túl kalandozott. Ahogyan Kőrösi mondja: "ő tipikusan az outsider, a tudományt illetően mindenképpen periférián lévő, még talán azt is mondhatnám, hogy dilettáns, de olyan pompásakat ír. Építész. A magyar őstörténettel is foglalkozik, és valami egészen frappáns megfogalmazásai voltak. Kettőt hadd idézzek. Arról beszélt, hogy az államalapítás környékén milyen volt a magyarországi építészet. Egy államot meg tudtak szervezni és két téglát nem tudtak egymásra rakni? A másik: Új Hold, új király - megint egy jó cím. Azt mondja, hogy az Árpád-házi királyoknál a holdév szabta meg az új király választását. "Még akkor is szép, ha nem igaz". Egy harmadik - Kövek, koronák, címerek - a Nap éves útjának jelképeit fedezi fel a korona köveinek a számában csakúgy, mint az Árpád-kori pénzekben, templomköveken, ékszereken látható köröskeresztekben (1989/6). Igaza van Kőrösinek: "Még akkor is szép, ha nem igaz". És valóságos szerkesztői trükk volt, ahogyan a tekintélyes akadémikus és akadémikus jelölt szerzők cikkei mellett a Valóság merte közölni és tudta kiválasztani ezeket a többé-kevésbé Outsider írásokat, vagy általában a várhatóan szakmai és politikai nemtetszést keltő, de érdekes sőt tán lényeges kérdéseket

felvető tanulmányokat, vagy egyszerűen csak szokatlan illetve új módszereket alkalmazó vagy régi módszerekkel valamilyen meglepő új állításra-feltevésre kilyukadó értekezéseket, mint például Vértessy György klasszikus forráskritikai módszerekkel folytatott nehéz és veretes Történelmi barangolás a (1976/6), amelyben krónikák, oklevelek, térképek, metszetek valamint a forrásokra vonatkozó másodlagos irodalom alapján (és általánosan elfogadott értelmezésével ellentétben) megkeresi az Anonymus említette óbudai Fehéregyházát "egy kis folyónak a forrása fölött" - Esztergomnál.

Az újraértelmezésekre és az új szemléletekre kész cikkek a Valóság történelmi tájékozódását mindig is támogatták és időről-időre felfrissítették; ahogyan például Radnóti Sándor a stílusfogalom kialakulásáról és változásáról számol be a századvég és a századforduló bécsi és berlini művészettörténetírásában (1987/10), Szántó Tibor a rekombináns DNS ürügyén a tudományban ütköző tudástformáló érdekközösségekről (1987/12), Szigethy Gábor Napóleon ürügyén Magyarország (máig) eldönthetetlen barát-ellenség dilemmájáról (1988/10).

A nyolcvanas évek derekán, párhuzamosan és lényegében egy időben hasonló nyugati törekvésekkel (történelmi antropológia, mikrohistoria, new economic history, jelentörténet) egy új történelem-generáció jelentkezik a Valóságban. Gyáni Gábor Közösség és munkásradikalizmus című tanulmányában (1984/1) például beszámol azokról az újabb kutatásokról, amelyek szerint az ipari kapitalizmus korai korszakának munkásmozgalma mögött nem az új nagyüzemi proletariátus hanem a hagyományos kézművesmunkás áll, egy másik írásában szatócsok és kisvállalkozók mindennapok világából ismerős alakjairól mutatja meg, hogy "saját személyes sorsukon át épp oly jól közvetíthetik felénk egy kor gazdasági összefüggéseit, letűnt korok gazdaságtörténetét, mint a nagy távlatokra apelláló statisztikai adatsorok" (1983/3). Varga László A hazai nagyburzsoázia történetéből (1984/8) mutatja be azt a hét nagyvállalkozót (három a bank-, három az ipari tőke területén, egy mindkettőn), akik meghatározták a hazai tőkés fejlődést, nem hódoltak dzsentri vagy arisztokrataallűröknek, de mégsem válhattak általában a puritán életvitel, a polgári etika példává, mert ehhez túl szűk volt a körük. A magyar polgári fejlődés szélesebb körben ható mintáiból Kozák Márton (az általános iskolát el nem végzettek országos átlagnál lényegesen alacsonyabb számából kiindulva) egyet a Nyugattal való szerves kontaktusban (Nyugat-Dunántúl) egyet a mezővárosi fejlődésben kihirdetett "szabadságok"-ban (Dél-Alföld) fedez fel. "Jól tudom - összegezi fejtegetéseit -, hogy a »történelem kerekét nem lehet visszaforgatni«, s a római vagy a Karoling-kori határokat a keleti Kárpátokig tolni. De saját történelmünk során dolgozódtak ki azok a minták, amelyekkel nem pusztán az érhető el, hogy a halmozottan hátrányos helyzetnek legalább a brutális megjelenési formái tűnjenek el vagy szoruljanak vissza, hanem talán az is, hogy hazánk ne legyen »halmozottan hátrányos helyzetű«" (1984/8). Ezt a honi autochton polgári fejlődésre apelláló szemléletet képviselték már a hetvenes évek óta a Valóságban Vörös Károly példásan dokumentált művelődéstörténelmi, értelmiségtörténelmi, mentalitástörténelmi tanulmányai, Márkus István többnyire történelmi kontextusba ágyazott szociográfiai és szociológiai írásai. Ahogyan Szűcs Jenő tekintette a múlt szociológiájaként a történelmet, úgy látta Márkus István - Hajnal István jó tanítványaként - mindig a múlt függvényében a mai közösségeket és társadalmi alakulatokat: a szociográfus "a közeli múlt és a jelen társadalomtörténésze", írja egyik tanulmányában (1986/4). És szociográfus-társadalomtörténészként meglehet másféle szemszögből tűnik fel a múlt. "Ha a 17-19. századi alföldi viszonyok gazdaság- és társadalomtörténelmi elemzését egyszer majd elvégezzük, bizonyára kirajzolódik a magyar agrárgazdasági és paraszttársadalmi fejlődésnek az a sajátos, a dunántúlitól és felvidékitől eltérő menete, amelyet »alföldi útnak« nevezhetünk. Olyan fejlődés ez, amelyet bajosan lehet a »második jobbagység« eluralkodásának ismert sémájában elhelyezni. És mindjárt fel is vázolja egy merőben másféle fejlődés főbb vonalait: felvillantja, hogyan fejlődhetett ki elsősorban nagyszabású állattartás, néhol nagy kiterjedésű szőlőművelés alapján, széles körű bel- és külkereskedelmi kapcsolatok révén, jelentős kézműves iparral egy falu-kismezőváros-nagymezőváros hierarchiába tagozódó autochton

civispolgár-civilizáció, amely megteremtette a maga Nyugathoz kapcsolódó értelmiségi funkcióit, amely azonban gyöngye volt és fegyvertelen, és így a hadi és társadalmi fenyegetettséggel szemben a feudális hatalmak védelmére fanyalodott, melyek azután a 18. századi refeudalizáció során nem is mulasztották el benyújtani a számlát. Ekkor a parasztpolgári civis-civilizáció "alföldi útja" lassanként elakadt, megszakadt. De nem tűnt el nyom nélkül: a 19. században, a vasútépítés, a gabonatermelés, a malomipar vonzásában más formában és irányokban újra nekilendült. De ez már más történet, bár egy szakaszát épp Márkus István Nagykőrös példáján mintaszerűen bemutatta.

Ha nekem kellett volna "cégjelző-szerzőket", afféle "protagonistákat" választani a Valóságnak, alighanem kijelöltem volna Márkus Istvánt. De Sükösd harmadiknak Hankisst jelölte ki, és kétségkívül jól választott. Mert a Valóság életének második szakaszában, úgy a hetvenes évek közepétől, Hankiss Elemér meghatározóan jelen van a Valóságban, nem egyszerűen csak szerzőként, hanem jól érzékelhető és széles körű hatásával. Ötletes metaforáival, blickfangos elnevezéseivel, frappáns fogalomalkotásaival, szellemes téziseivel lépten-nyomon találkozunk, gyakran minden hivatkozás nélkül, hiszen ezek értelmiségi körökben hamarosan közkedveltekké és közhasználatúakká váltak a nyolcvanas években. A hatás mélységét és jelentőségét mi sem mutatja szebben mint az, hogy Kornai János egy egész tanulmányt "hangszerelt" Hankiss "beteg-társadalom" metaforájára: A nemzet egészsége. Esszé az orvostudomány és a közgazdaságtudomány analógiájáról (1983/1). De tán az is mond valamit, hogy épp ezt az egy Kornai-tanulmányt követte - igaz, enyhe - kritika: nem helyes az orvos-páciens analógia. A társadalmak soha nem "puszta tárgyai a kezelésnek" - kifogásolja Miklós Tamás -, hanem eleven, magukat pusztító-gyógyító alanyai. Az orvos pedig a beteg társadalomhoz tartozik, a betegség része, javaslatai - ez épp Kornai remek írásából következik - maguk is a kórtörténet részeit képezik (1983/5). Ami különben minden rendes kórtörténet esetében így van, a kezelés óhatatlanul részévé válik a betegségnek, függetlenül attól, hogy az eredmény gyógyulás vagy halál. A hiba inkább tán statisztikai természetű: egyénekről sokaságokra átvitt metaforák aligha adhatnak számot közösségek tulajdonságairól és viselkedéséről. Persze ha egy társadalomban nagyon sok a pongyola ember, akkor metaforikusan mondható a társadalomról, hogy "pongyola". Csakhogy a társadalomra az egyénnel ellentétben - amint éppen magából a híres Pongyola társadalom?-ból (1986/2.) kiderül - ekkor sem annyira a "pongyolaság" jellemző, "hanem a kínzó hiány". "Az elvárások hiánya", "a kóros tulajdonhiány" (ki ne emlékezne a Valóságnál, hogy épp ezen próbált Liska akkor már több mint két évtizede egyfajta vállalkozást segítő kvázitulajdon feltalálásával segíteni?), az "új rendetlenség", a nemtörődömség: "Senkiföldje avagy: mit nekem ti zordon Kárpátok?" (Bár azért ne felejtjük el, hogy "Senkiföldje egy csecsemő szeme" is!), "az egyetemes felelőtlenség paradicsoma". Azaz Hankiss csupa hiánytűnetet sorol fel "pongyola társadalom" címszó alatt. "S ez a helyzet, sajnos, a második gazdaság megjelenésével és egy felemás piaci mechanizmus kialakulásával mit sem változott". Maradt, sőt tán növekedett a hiány. Márpedig a hiány eleve statisztikus fogalom, egyebek között éppen ezért is tett szert olyan hamar akkora jelentőségre a közgazdaság tudományában, a piaci mechanizmusok legendás "láthatatlan kezéhez" foghatóra. A Valóság nyolcvanas évtizede tán ezért is tudott akkora könnyedséggel Kornai centrális paradigmájának és Hankiss - hogy egy legújabb Thomas Kuhn-i fogalmat használjunk - "taxonómiájának" a bűvkörében mozogni, vagy inkább nem(igen) tudott a Kornai-paradigma és a Hankiss-taxonómia bűvköréből kilépni.

Ez azonban nem (föltétlenül) kritika kíván lenni. Hiszen lényegében ugyanezen az úton járt az ország, és ha egyszer majd valaki csakugyan meg akarja érteni a meglehet sorsdöntő nyolcvanas évek honi történetét, nem fogja megkerülhetni a Valóság fellapozását. Nem lesz könnyű dolga; egyhamar el fog tévedni a különféle és egymástól jócskán különböző közgazdasági és politológiai diagnózisok és értelmezések bőségében, és aligha fogja tudni eldönteni, hogy a zavar a bőség rovására írandó vagy a szerzőkére. A bőség zavarában vagy a zavar bőségében mindenesetre világítótoronyként fog kiemelkedni A hiány, a könyv és a paradigma, amely meglehet olyasféle jelentőséggel bír a nemzetek szegénysége szempontjából, mint egykor "a társadalom forgatókéje" bírt a Wealth of nations

természetének és okainak a magyarázatában. Ám ez inkább csak afféle analógia, a lényeg az, hogy "a hiány, akár mint más jelenségek oka, akár pedig mint következmény, millió szálon függ össze a gazdasági rendszer többi alkotóelemével: az árakkal és a bérekkel, a tervezéssel és a piaccal, a pénzügyi és hitelpolitikával, az anyagi és erkölcsi ösztönzéssel[...] A hiány végső soron hatást gyakorol az emberek közötti viszonyokra: a termelő és a fogyasztó, az eladó és a vevő, a kiutalás felett döntő és a kiutalásban részesülő személy közötti kapcsolatra. És bár a könyv kifejezetten a szocialista gazdasággal foglalkozik, elsősorban a kelet-európai kisebb országok tapasztalatai alapján, nem föltétlenül korlátozódik kizárólag ezekre. "Kiderülhet - írja Kornai A hiány bevezetésében -, hogy egyik-másik megállapításom talán szélesebb körre nézve is megállja a helyét, s vonatkoztatható nem szocialista rendszerekre is". Erre azonban mintha már nem figyeltek volna a Valóság szerzői, akik a "szabad" piaci mechanizmusokban és később a hozzájuk nélkülözhetetlennek felismert többpárti demokráciában ha nem is mindig és föltétlenül panaceát, de mindenképpen hatásos oki terápiát láttak és láttattak a hiánygazdaság minden bajára-bánatára. A diagnózisban a "hiány" a terápiában a "piac" valamilyen formában minden szerzőnél fölmerül, egyebekben azonban körleírás és konkrét terápiás javaslat ahány szerző, annyiféle.

IV.

Valamikor még a mélyszocializmusban Liska Tibor fölismerte, hogy a hatásos, ha tetszik forgótőkére konvertálható magántulajdon megsemmisítésével a szocialista gazdaság maga alatt vágta az ágat és egy alapjaiban torz tulajdonstruktúrát valósított meg, amelyben sem az állami, sem a szövetkezeti tulajdon nem képes betölteni gazdasági funkcióit, nem képes a sok kisebb-nagyobb egyéni érdeket (statisztikusan) közös társadalmi érdekek irányában vállalkozásokra serkenteni. Kidolgozta tehát egy olyan vállalkozási rendszer modelljét, "amely szerint a) az egyéni és társadalmi érdek áttétel nélkül, közvetlenül kapcsolódik össze és jut érvényre a gazdasági tevékenységben; b) a társadalmi vagyon tulajdonjogának gyakorlásában állandó verseny érvényesül", fogalmazta meg a Liska-modell egyik konkrét és később a szentesi kísérletben kipróbált variánsának a lényegét Törzsök Erika. "Ebben az elgondolásban - fűzi hozzá - kinevezés vagy megválasztás helyett a vállalkozási verseny dönt a társadalmi vagyonnal való önálló gazdálkodás jogáról" (1985/2). Ma tán úgy mondhatnánk, hogy a Liska-modell a modern "menedzser- kapitalizmus" szocialista variánsa volt, de nem ez a lényeg. A lényeg az, hogy Liska gondolatai (többnyire hivatkozás nélkül és gyakran tán meg sem egészen értetten) ugyanúgy "vonakozási pont" gyanánt szolgáltak a Valóság közgazdasági szerzőinek, miként a folyóirat szerkesztőinek. De tán még ennél is többről volt szó. "Az első Liska-ügyünk - emlékezik Kőrösi - a hatvanas évek elején zajlott le. Akkor, 1963-ban vontam le véglegesen a tanulságot, hogy nem kell a »felsőbbbségtől« tanácsot kérni, mert annak 99 %-ban tiltás lesz a vége. A kritika és koncepcióról végül azt mondták, hogy jó, ez megjelenhet, de csak szaklapban. Tehát már 1963-ban a Valóságot úgy tartották számon, hogy abban másként hangzik egy közlemény. És feltételük volt, hogy ellencikkkel együtt jelenjen meg. És szegény Nagy Tamás és szegény Csikós-Nagy osztotta ki, de nagyon otrombán és kicsit ostobán Liskát, a Közgazdasági Szemlében. Azt hiszem, oda 1963 végén, hozzánk előbb került az első fogalmazvány. Minden további nélkül azt is leközölhattük volna. De annyira más volt Liska Tibor...

...aki, azt hiszem, szintén ahhoz a társasághoz tartozik, amelyet a Belvárosi Kávéház kapcsán jellemeztél. Nem orrolt meg a szerkesztőségre, és tulajdonképpen végig barátoknak tekintett bennünket, jóllehet, azt hiszem, ez inkább rád vonatkoztatható.

Egyetlen esetben - Liska ezt meg is írta valahol - hágtam át Wierthtel szembeni magatartásom korlátait: amikor ő három hónapra kiment Franciaországba, én gyorsan leadtam Liska lakáskonceptió-cikkét. Közöltük még egy cikkét, s egyszer-kétszer volt róla szó, de nem tudtuk megemészteni az egész koncepciót. Meg főleg Liska koncepcióinak garmadáját. Nem tudtuk lenyelni.

De minden vitánál előkerült valahogy: bezzeg Liska vagy de Liska. Kifejezései - állami fejőstehén, államapuka, a pénzebb pénz - ott lebegtek a szerkesztőségben.

És vonatkozási pont maradt.

És vonatkozási pont maradt. Baranyi Tóni azt mondta róla, hogy néha azt hiszem, az egész Valóság csak arra való, hogy olyan embereket neveljünk, akik majd megértik Liskát. Ez végletes fogalmazás, de nem neveltük ki ezért a mondásáért Tónit. Jóval később, amikor már majdnem sajtószabadság volt, közöltünk Liska írásairól egy jó összegezést Bársony Jenő tollából. Egy kis gyógyír lelkiismeret-furdalásomra (1993/11).

A hosszú idézet a Valóság szerkesztési körülményeinek az érzékeltetése miatt is érdekes, jelen összefüggésben azonban elsősorban azért fontos, mert a nyolcvanas években elszaporodó reformközgazdaságtani tanulmányok mellett (amelyek melleleg nem igen voltak emészthetőbbek Liska írásainál) majdnem végig megtalálhatók (a néhány szemenszedetten "protokoll" cikken túl is) a "Csikós-Nagy-szerűségek". És ha az ember történetesen nem ismeri a szerzőt, magából a cikkből nem mindig tudja eldönteni, hogy reformközgazdaságról vagy kötelező (netán magánszorgalmú?) "fékről" van szó? Liskától távolodva mintha valahogy egyre jobban egybemosódnának - és valószínűleg nemcsak a Valóság hasábjain - reformpártiság és reformellenesség erővonalai. Mintha valahogy épp ezt az egybemosódást "kodifikálná" Hankiss Elemér 1989 elején közölt "forgatókönyve", amely szerint "a, a pártbürokrácia közép- és felső rétegei; b, az állami bürokrácia közép- és felső rétegei; c, a nagy- és középméretű vállalatok és szövetkezetek menedzserei (beleértve az állami gazdaságokat és termelőszövetkezeteket is); d, a vállalkozó réteg közép- és felső szintjei egy "Nagy Koalícióba" összeverődve inkább mintsem szerveződve létrehozzák azt a "felemelkedő, öntudatos és célratörő új uralkodó elit"-et, amely nélkül - véli Hankiss - "alig-alig képzelhető el igazi, mélyreható társadalmi változás". Ez az új elit "a maga tagoltabb gazdasági és társadalmi háttérével, minden valószínűség szerint alkalmasabb volna a jelenlegi elitnél arra, hogy mozgósítsa a társadalmi erőforrásokat, dinamizálja a gazdaságot, működésbe hozza a társadalmat. Amely a maga részéről - véli Hankiss - nem lenne a régi társadalomhoz hasonló mértékben kiszolgáltatva az új elitnek. "A különböző társadalmi csoportok és osztályok élhetnek azokkal a lehetőségekkel, amelyeket a bizonytalanságnak ez a korszaka nyújt. Arra használhatják föl ezt az interregnumot, hogy kiépítsék autonómiájukat, személyes és közösségi, gazdasági és társadalmi autonómiájukat; hogy kiépítsék mikro- és makrohálózataikat, valamint az érdekképviselet informális és ha lehet, formális intézményeit; hogy következetesen és eredményesen dolgozzanak egy erős és autonóm civil társadalom kialakulásán" (1989/2).

Úgy látszik, hogy az "interregnum" - ha ugyan egyáltalában létezett - nagyon rövid lehetett, legalábbis erős és autonóm civil társadalom és valódi - azaz nem elsősorban a vezetők érvényesülését szolgáló - érdekképviseletek megszerveződéséhez. Az új gazdasági és politikai elit azonban csakugyan összeverődött illetve "megönszerveződött", bár részben tán másként és máshonnan verbuválódott, mint azt a Hankiss-szenárió előírta, és mindenképpen sokkal szűkebb Hankiss Nagy Koalíciójánál. Végül is mintha valami piacgazdaságivá "konvertálódott" hatpártállam (vagy nyolcpártállam? Hisz Csurka és Thürmer nyilvánvalóan hozzátartoznak a játszamához, ha nem másként, hát "partjelzőként") körvonalai bontakoznának ki, amelyben a stabilizáció fő ereje és eszköze egyre inkább a maga szocialista paramétereiből kapitalista dimenziókba transzformált hiány. Ami persze most ugyanúgy forrása és garanciája az elit bőségének, mint régen.

De hát ez már nem a Valóság története. Hankiss nevezetes Nagy Koalíció cikke, mint már előtte a mintegy teoretikus megalapozásaként tekinthető A "fekete doboz" (1987/4), a nyolcvanas évek végére, az Ellenzéki Kerekasztal idejére kialakult trendeket tükrözi, akár a Kerekasztal ideológiája gyanánt is tekinthető, ebben áll a fontossága. A Valóság története szempontjából pedig abban, hogy közérthetően és tömören összegezi a folyóiratban a megelőző egy-másfél évtized során egyre növekvő gyakorisággal megjelenő reformtanulmányok főbb vonásait, eredményeit, téziseit. Így

például majd minden tanulmány Hankiss négy csoportjának egyikét vagy másikat, illetve két vagy több csoport viszonyát firtatja; továbbá általában az eljövendő piacgazdaság csírájának vagy egyenesen kezdeteinek tekinti a vállalkozó réteg által létrehozott és mozgatott második gazdaságot, tán egyedül Erdélyi Sándor a kivétel, aki konkrét eseteket és tapasztalatokat sorjázó cikkeiben növekvő bizalmatlansággal tekint az egész második gazdaságra, afféle para-jelenséget lát benne: abban az értelemben is, hogy bizony jobbadán csak parazita. "Magyarországon nincs két gazdaság. Egy és osztatatlan népgazdaság van, amelyben a másodlagos elosztás nyirokrendszerén keresztül jön létre a szimbiózis azok között, akik ennek a másodlagos elosztásnak a hasznát élvezik" (1979/12). Rámutat a másodlagos elosztás - persze csak az egyéneknek és főleg az elitnek kamatozó - "sikerének" a titkára is: a hiány. "A hiány szinte az egyetlen objektív tényező, amely az értéktörvény érvényesülését tartósan meg tudja gátolni, a kifizetett ellenértékeket a tényleges társadalmi ráfordítástól tartósan és jelentősen el tudja téríteni. Ezért aztán a helyzet haszonélvezői maguk teremtik meg és tartják fenn a hiánygazdálkodást, nem utolsó sorban épp a második gazdaságként aposztrofált félpiaci mechanizmuson keresztül. Azt azonban Erdélyi Sándor is úgy ítéli meg, a legtöbb Valóság-szerzőhöz hasonlóan, hogy a reform sorsa a felső vezetés (Hankiss a és b csoportja) és a nagyvállalati szféra közötti bonyolult viszonytól függ.

Ennek a sokszoros kölcsönös függésekkel, egymásnak kiszolgáltatottságokkal és feszültségekkel terhes viszonynak a lényegét legteljesebben és (viszonylag) legérthetőbben Szalai Erzsébet két súlyos és sok tekintetben máig releváns tanulmánya fogalmazta meg. Az első A gazdasági válság természetét tárja fel. Természetesen ő is egyfajta hiányt fedez fel a bajok mélyén: a hatásos érdekérvényesítés hiányát, az atomizált érdekérvényesítés mechanizmusait. "Az a jelenség, hogy az egyének és gazdálkodó szervek számára az érvényesülés domináns eszköze a különböző szintű hierarchiák csatornáin történő atomizált érdekérvényesítés, általában egyszerre jelenti a kollektív érdekérvényesítés lehetőségének és a benne való érdekelttségnek a hiányát. A politikai intézményrendszer korlátozza a részérdekek alulról kezdeményezett intézményesülését, miközben állandó precenedens teremtődik az egyéni alkuk sikerére, és hiányoznak a kollektív megnyilvánulások társadalmilag sikeresnek elismert magatartásmintái. A társadalmi részérdekek artikulálódásának a hiányában a felső vezetés elbizonytalanodik, ami viszont még inkább korlátozza a részérdekek artikulálódását és érvényesítését. Így aztán egyes részérdekek a hierarchia csatornáin felfelé túlképviselteként érvényesülnek, másokra meg csak lepusztulásuk, vagy az elgyöngülésük miatti egyensúlytalanságok hívják fel a figyelmet. A felső vezetést a belső ellátás és a külső fizetőképesség közvetlen napi érdekei a nagyvállalati szférához kötik, erre húzza ideológiája is, úgyhogy rövid távú érdekei miatt a felső vezetés hagyja túlképviseltté nőni a nagyvállalati szférát, még akkor is, ha ez a nagyvállalati dominancia hosszú távon keresztezi az érdekeit. "Önmaga állítja fel tehát saját csapdáját. Hosszútávú érdekeit csak akkor képes - de akkor se mindig - felismerni és tudatosítani, amikor rövid távú stabilitása kerül veszélybe, de éppen ezek azok a helyzetek, időszakok, amikor leginkább ráutalt a nagyvállalatok gazdasági teljesítményeire és politikai lojalítására, és mivel ez azt jelenti, hogy ilyenkor rövid távú érdekei szempontjából is hajlamos kiszolgáltatottá válni, hosszú távú érdekeit nem képes vagy csak felemás módon képes képviselni". (1988/6) Ilyen körülmények közepette - érvel Szalai Erzsébet következő tanulmányában (1988/2) - legfeljebb egy része a nagyvállalatoknak érez legalább langyos rokonszenvet a piacgazdasági reformok iránt, többségük közömbös vagy egyenesen ellenszenvvel viseltetik. És mivel "a bankrendszer reformjával" létrejövő kereskedelmi bankok nem képeznek ellenpontot a nagyvállalati szférával szemben, marad a zavaros és borulékony patthelyzet, a felemás, indirekt, érdekbeszámítódásos gazdasági mechanizmus. A kiút: "a költségvetési deficit csökkentése, a veszteséges tevékenység felszámolása, a támogatások mérséklése és a szerkezetváltás felgyorsítása". Ez az út elkerülhetetlenül a reálbérek folytonos csökkentésével és a munkanélküliség jelentős növekedésével jár, még ha elképzelhető ennek a piacgazdasági programnak a "társadalmi tűrőképességet" jobban figyelembe vevő variánsa is: e

szerint "az importköltségek fokozatosan kerüljenek oldásra, az árrendszer liberalizálása lassúbb, a reálkeresetek csökkenése és a munkanélküliség növekedése kisebb lenne". Mindkét változatban alapfeltétel azonban a restriktív politika azaz a pénz- és a munkahiány megteremtése, valamint a pénzvagyron és a fizikai vagyon kezelésének elválasztása, amint azt valóban "szorgalmazza több, egyéni koncepcióval fellépő kutató is, elsősorban Bokros Lajos, Kopátsy Sándor, Matolcsy György és Tardos Márton. Sok tekintetben különböző koncepcióik közös vonása, hogy a pénzvagyron működtetését nem állami holdingokra, hanem" - változatos tulajdonviszonyok közepette működő intézményekre, társaságokra, vagyonukat más vállalatok részvényeibe fektető vállalatokra, nyugdíjalapokra, falusi, városi és megyei önkormányzatokra, nem profitorientált intézményekre "és nem utolsó sorban részvények vásárlására képes magánszemélyekre kellene bízni". Szalai Erzsébet a maga részéről igen nagy szerepet szánt az öngazgatásnak; nem utolsó sorban azért, mert látja jól, hogy "a tulajdonviszonyokat felülről nem lehet megreformálni, hanem egyszerűen hagyni kell azokat az új tulajdonformákat kibontakozni, amelyek iránt a magyar gazdaság szereplői affinitást mutatnak. Az adott nagyvállalati szerkezet mellett azonban ez éppúgy elképzelhetetlen, mint a pénzvagyron és a fizikai vagyon elválasztására vonatkozó elképzelések realizálása. Példaként Szalai Erzsébet egy fontos szerepet betöltő jellegzetes nagyvállalatvezető, Angyal Ádám cikkéből idéz. Külön szerkesztői trouvaille, hogy a Valóság környező számai közlik Angyal Ádám cikkét (1988/8, 1987/4). Ma pedig, amikor egyazon "létező" piacgazdasági paradicsomban működik Bokros Lajos és Angyal Ádám, a monetáris reformérdekltség és a nagyvállalati reformellenérdekltség egykori oszlopos reprezentánsai, töprenghet az ember, hogy ugyan miféle "tulajdonviszonyok" alapján teszik? A reformközgazdászok és reformpolitológusok úgy látszik megteremtették azokat a bonyolult teoretikus és taxonómiai kereteket, továbbá azokat a disztinívált nyelvi fordulatokat, amelyekbe később a honi piacgazdaság kényelmesen beöltözködhetett, ám ezek alatt mintha primitívebb és robusztusabb tulajdonviszonyok, durvább működési szabályok igazgatnák az életet. "Régi igazság, hogy azé a hatalom, aki meghatározza, meghatározhatja a szavak jelentését" - vallja meggyőződéssel Hankiss (1989/2). De a fordítottja úgy lehet még régebbi igazság, és még hozzá sokkal (poszt/modernebb/ül hangzik): akié a hatalom, még ha olyan vicinális is mint a mi kis piacgazdaságunkban, az meghatározhatja a szavak jelentését. A Valóság múlhatatlan érdeme, hogy próbálta hagyni magukért szólni és helytállani a szavakat. Ezért világíthat rá némely cikke a nyolcvanas évekből olykor jobban a mai válságra a jelen (párt)interpretációs és (poszt)hermeneutikai szócsatáinál, sirámainál és filozófiáinál.

Be kéne számolni még a többi közgazdász-szerző cikkeiről; elsősorban tán Kopátsy Sándoréiról, márcsak azért is, mert a magyar gazdasági válságot ő is hiányra, a költségvetési hiányra és tán még inkább a kiküszöbölése végett foganatosított intézkedésekre (kölcsonök, restriktív stb., amint azt a mai gazdaságpolitikai gyakorlatból megismertük) vezeti vissza (1988/11), hogy aztán Wallerstein centrum-félperiféria-periféria elmélete nyomán világgazdasági (1986/12) és longue durée gazdaságtörténeti (1985/5, 1986/12) keretekbe ágyazza be, közérthetően, szellemesen, összehasonlításokon alapuló tanulságokkal. Tőle is, akárcsak Szalai Erzsébettől, idézhető jó néhány megállapítás, amely meglepően "maul" hat, például: "A rosszul fizetett, de nagy hatalommal rendelkező államapparátus szükségszerűen korrumpálódik és dezorganizálja a gazdaságot". (Sajnos, úgy látszik, a jól fizetett is.) "Ahogy valami a fogyasztó szükségletévé válik, meg kell szüntetni az ingyenességét". (Végül a levegőt is? Ugyanúgy, mint most a köztisztaságét?) "Nincs olyan pénzügyi megszorítás, amely ne járna termelésviszsaeséssel". (Szórol-szóra ezt magyarázta a minap a tévében Bokros Lajos.)

"Ha azt akarjuk, hogy minden úgy maradjon, ahogy van, mindennek meg kell változnia, mondotta az arisztokrataként forradalmárnak (vagy legalábbis szabaddemokratának) állt Tancredi nagybátyjának, Don Fabrizio di Salina hercegnek. Mi ez? A "hatalom konvertálása"? Vagy épp a "Nagy Koalíció"? Netán "viszonylag optimális scenárió"? Így is mondható. Ám Don Fabrizio, amikor kora

reggel kikísérte a postaállomásra a piemonti kormány követét, Chevalley-t, borúsabban, érzékenyebben és realisabban ítélte meg a múltat s jövődőt:

"A hajnal fakó fényében, fél hat órakor, Donnafigata elhagyatottnak és reménytelennek látszott. Minden lakás előtt nyomorúságos étkezések maradéka púposodott a foltos falak mentén, reszkető kutyák túrták szerteszét a hulladékot, iszonyú falánsággal, de mind csalódottabban. Néhány ajtó már nyitva volt, és a lakásokban egymás hegyén-hátán alvók összesűrűsödött, savanyú kigőzölgése kicsapott az utcákra, mécsesek derengő világosságánál a gyermekek trachomától duzzadt és összeragadt szemhéját vizsgálgatták az anyák, csaknem valamennyi gyászban, s néhányan közülük azoknak az ijesztő alakoknak a felesége, akikbe lépten-nyomon belébotlik az ember útkanyarulatokban, a kocsmák sarkain. Férfiak jöttek ki a házak kapuin, kezükben az írtókapa, indultak megkeresni, aki Isten nevében munkát ad nekik, süket csönd vagy hisztérikus hangok kétségbeesett csikorgása; a Szent Lélek-kolostor felől az ónszínű hajnalfény áradt az ólomszürke felhőkre.

Chevalley ezt gondolta: »A dolgoknak ez az állapota nem fog sokáig tartani; új, mozgékony, modern államigazgatásunk mindent meg fog változtatni.« A herceg azonban nyomott hangulatban volt: »Mindennek nem volna szabad így maradnia, és mégis örökké így lesz; természetesen emberi értelemben örökké, vagyis egy-két századon át... Aztán majd megváltozik, de rosszabb lesz. Mi voltunk a párducok, az oroszlánok; s akik a helyünkre lépnek, azok a sakálok és hiénák lesznek, és valamennyien, a párducok, a sakálok és a birkák, továbbra is azt hisszük majd, hogy mi vagyunk a föld sava-borsa«."

De hagyjuk Szicíliát és Lampedusát; Kőrösiben különben volt valami Párduc, ahogyan nyújtott léptekkel jár fel-alá a masszív főszerkesztői és sakkasztal meg a kopott fotelek között szabadon hagyott szűk hosszúkás térben. Tekintélyt tartott anélkül, hogy a legcsekélyebb mértékben törekedett volna rá, mindig súlya volt a szavának, de ezzel soha vissza nem élt, úgy volt nagyvonalú, hogy mindig a részletekre figyelt. De most nem róla van szó, különbenis szépen felsorolja Huszár ezeket a vonásokat is az interjúbán. Arról van szó, hogy a nyolcvanas évek Valóságából valahogy hiányzik a hortobágyi és a penészleki riportok jóféle feltűnést és felháborodást keltő izgalma, a szerkesztők ijedt de határozott kiállása, hiányzik egy Darvas súlyú auktoritás bátor és jótékony közbelépése. Zám Tibor meghalt, Végh Tóni pedig rég nem Penészlekről, hanem blickfangos skandináv utazásokról és "minden-a-legnagyobb-rendben" Komlókról tudósítja a Valóságot. Nem a "szociális érzékenység" hiányzik, az jelen van, elsősorban Ferge Zsuzsa, Levendel László, Losonczy Ágnes jóvoltából. Nem is a nyomor és a társadalmi igazságtalanság nyílt feltárása, arról is gondoskodik Csalog Zsolt, Kemény István, Réger Zita. A hortobágyi és a penészleki viták szelleme hiányzik. Salina herceg bölcsessége, hogy az embertelen nyomor meg a sok föld-sava-borsa-ember összefügg valahogy. Ezt a rejtett és titkolt összefüggést tárta fel a hortobágyi és a penészleki riport, ezért háborította fel annyira a sava-borsa embereket, legyenek amúgy párducok, sakálok, hiénák, malacok. A közgazdászok okos cikkei láthatóan nem igen háborítottak fel senkit. Még az sem lehetetlen, hogy egy részük - és nem is csak a pillanatnyi hatalom birtokosainak a cikkei - azt a változást szolgálta, amely ahhoz kellett, amely kellett ahhoz, "hogy minden úgy maradjon, ahogy van". És ez egyáltalában nem (csak) elmarasztalás, hiszen az is előfordul, hogy minden "megváltozik, de rosszabb lesz". A Valóság reformcikkei mindenesetre jókor tudatosították, hogy érdemi gazdasági változások politikai változások nélkül elképzelhetetlenek. Elsősorban tán épp ebből a szempontból érdekesek, s részben tán már épp ezt a felismertetést voltak hivatva sugallni Lázár István interjúi magasrangú párt- és állami vezetőkkel? Vagy már a reformapály kellős közepén a Négy interjú? (1975/4). Friss Istvánnal Simai Mihály, Gajdócsi Istvánnal Huszár Tibor, Huszár Istvánnal Lázár István, Markos Györggyel Sükösd Mihály beszélgetett - a Valóság legbelsőbb köre, éppen a felszabadulás három évtizedes évfordulójára. És valamiképpen ötödikként a négyhez tartozik közvetlenül utánuk Lázár Vilmos emlékezete, Vitányi Iván posztumusz "interjúja" a Valóság atyai barátjával. Öt merőben

különböző profil; talán csak a véletlen sodorta egymás mellé, és csak a visszatekintő szem képzeleli hozzájuk a szerkesztői tudatosságot? "Utólag - mondja Gajdócsi István - úgyszólván mindig okosabb az ember, mint a történések idején". Mindenesetre bírálat és javító szándék, elzárkózás és nyitás, szemlélet és cselekvés, tévútra döbbenés és kiütkeresés, teória és gyakorlat olyan ritmusát figyelhetjük meg az öt cikkben, amilyen a politikusokkal folytatott későbbi Lázár-interjúkban már nem igen fordul elő. A megkérdezett politikusok, még ha reformpártiak is - Lázár érthetően őket válogatta elsősorban - mintha igazolni kívánnák Lengyel László vélekedését Voszka Éva Érdek és kölcsönös függőség című könyvének "lojális szkepszis"-éről: "Megértéssel és szorongva gondolhatunk a felfogásnak arra a megfontolására, hogy lényegében minden alternatíva, vállalkozás és kísérlet nemcsak azért meddő és érvénytelen, mert hátulról, hatalmi erők által mozgatott, hanem azért is, mert ha hatalomra jut, már elkorcsosult, önmaga ellentétébe fordul. Őrizzen isten attól, hogy megvalósítsuk gazdaságpolitikánkat! Csak nehogy győzedelmeskedjen egy alternatív gazdasági mechanizmus, mert éppen olyan rossz lesz, mint a mai, és még szégyelhetjük is, hogy csináltuk". (1985/10). Milyen messzire vagyunk Gajdócsi István tíz év előtti elszántságától: "Mindennap újra kezdeni, keresni az újat, ez az, ami az embert segíti, hogy ne fáradjon el, ne legyen fásult. És az, hogy hisz az emberekben". Aufklérista vagy romantikus utópia, Toqueville, John Stuart Mill, Eötvös József szellemében? Vagy a reform - legalább lokálisan - nem teljesen megvalósíthatatlan változata? A Valóság "reformpublikációi" mintha valahol a Gajdócsi István bizakodása és Voszka Éva "lojális szkepszise" közötti széles skálán mozognának, zömmel Lengyel László véleményének közelében: "Nem értek egyet azzal, hogy a centralizáló vagy decentralizáló hivatali kampány mellett és közelében ne volnának spontán folyamatok, kezdeményező alternatívák, kiindulási pontok, eltolódó határvonalak."

Beoszthatjuk a cikkeket aszerint is, hogy politikai-politológiai, közgazdasági vagy szociológiai oldalról közelítik-e meg elsősorban a reformot. Általában a politikai-politológiai megközelítések a konzervatívabbak, akár marxista (Ágh Attila), akár nemzeti (Csengey Dénes) oldalról származnak, ám végül a politikai mozgás felgyorsul és utólag, itt-ott megelőzi a gazdasági változások ütemét. Úgyhogy - figyelmeztet rá az 1990. januári számban Kornai - ez már nem is reformszocializmus, hanem valóságos rendszerváltozás. Éppen ezért tartja fontosnak hangsúlyozni a tulajdonformák és a koordinációs mechanizmusok affinitását: aki az állami tulajdon dominanciája mellett foglal állást, "ezzel egy »csomagot« fogadott el, és elkerülhetetlen, hogy ez a csomag óriási adag bürokratikus koordinációt ne tartalmazzon. Aki valóban piaci koordinációt akar, "annak e tényből következően el kell fogadnia a magántulajdon és a magántevékenységek sokkal nagyobb és egyre növekvő arányát. Ám ha gyengébben, de fennállnak keresztkapcsolások; és így a magántulajdon dominanciája ellenére is kialakulhat illetve fennmaradhat erős bürokratikus koordináció, amelyen át egy véle összefüggő gazdasági elit könnyen ismét a maga malmára térítheti el a nemzetgazdaságban termelődő haszon egy részét. Közvetlen Kornai cikkéhez kapcsolódik Kopátsy Sándoré: Mire tanít a modern társadalmak tulajdonosi struktúrája, és Bozóki András interjúja Szelényi Ivánnal: Polgárosodás Magyarországon: nemzeti tulajdonos polgárság és polgárosodó értelmiség.

Növelte a reformcikkek hatását, hogy mindig is kísérte a közgazdasági, szociológiai és politológiai "fővonalat" egy erős oktatásügyi (Andor Mihály, Takács Géza, Csoma Gyula, Lukács Sándor), egy orvos-egészségügyi (Levendel László, Balló Róbert, Blaszaauer Béla, Buda Béla), egy demográfiai (Andorka Rudolf) vonal, és az évek során fölnőtt melléjük egy jelentős jogi (Varga Csaba, Kulcsár Kálmán, Sárközy Tamás, Sólyom László) vonulat. A rendszerváltozáshoz közeledve érthetően megnő az utóbbi jelentősége, márcsak a tulajdonformák kérdésének az előtérbe kerülése miatt is. "Nem lehet a tulajdon hatékony - szögezi le Petrik Ferenc -, ha sem a tulajdonosnak, sem a gazdasági hatalom gyakorlójának jogosítványa nem vagyoneértékű és nem konvertibilis. (1990/2)

A Valóság látóhatárát azonban a hetvenes évek második felében és a nyolcvanas években sem foglalta teljesen el a reformfolyamat. Nem is lett volna Valóság, ha nem őrzi sőt tágítja tájékozódását

és tájékoztatását a társadalomtudományok széles spektrumában. A történetírásról szoltunk már, de meg kell legalább említeni néhány jellegzetes, "Valóság-specifikus jelenkor-dokumentumot: Lázár Vilmos emlékezését találkozásaira Bajcsy-Zsilinszky Endrével (1971/7) és emlékeit József Attiláról (1972/10), Román József beszámolóját a vernet-i internálótáborról, ahol volt spanyol internacionalistaként együtt raboskodott Rajk Lászlóval (1988/11), hasonlóképpen írását a húszas-harmincas években Kassák Lajos és Justus Pál körül tömörülő ifjúsági mozgalomról (1989/5), továbbá Lengyel József (1986/9) és Markos György (1989/2) emlékezéseit. Valamiképp szintén dokumentumszerű Komoróczy Géza dolgozata: Jeremiás, Jeruzsálem, Nebukadrecar. Komoróczy Jeremiása a "kritikai értelmiségi" állásfoglalását demonstrálja (1985/10), aki "a nemzeti és birodalmi politika erőterében nem vált eszközévé egyiknek sem: ítéletében független tudott maradni."

Két független értelmiségi két világháború közötti közgazdasági eszméit vázolja Lengyel László: Varga Istvánét és Cs. Szabó Lászlóét. (1986/10). Mindketten liberális indíttatásúak; aztán egyikük az olasz korporatív rendszer, másikuk a New Deal példájára valamiféle irányított gazdaság lehetséges honi modelljét kereste; és mindkettő csalódott, Varga István gyorsan és teljesen kiábrándult bármiféle "pénzszabályozáson alapuló, korporatív érdekképviselőes állami rásegítéses" mechanizmusból. Visszavonult a tudományba. Cs. Szabónak nehezebb döntés jutott, hiszen a New Deal reformja a demokrácia keretei között folyt. Lengyel László tán azért is idézi hosszan Cs. töprengéseit 1936-ból:

"»A nemzeti tömegdemokráciákra alapított gazdaságpolitika minduntalan a tudományos analízis ellen cselekszik. Az állam hol egyik, hol másik érdekcsoporthoz fordulva, külön-külön megerősíti szerzett jogait, s a piac kiegyenlítő szerepét kikapcsolja. Márpedig mindaddig, amíg a közgazdaságtan tudomány marad, minden alakjában a kiegyenlítő piacharmónián alapszik. Így vált a közgazdaságtan ambivalens tudománnyá[...]. Mikor F. D. Rooseveltt kísérletéről írtam, néhányan szememre hányták kétfelé tekintető ambivalenciámat. Mit tehettem volna mást? Nem lehet a gazdaságról külön dönteni: egész személyünket köti a döntés, s az értelem nevében felszólaló tudós még nem veszi el a szó jogát, ha nem mondja ki tüstént a feloldó ígét. A társadalmi erők nem ültek el, durva lökések az állam testén keresztül minden gazdálkodó emberig hullámszerűen.«

Cs. Szabó a Rádióból a független tudós szavait hangoztatja. Ambivalens világ, valóban. De az alig harmincéves esszéista valami olyat is érzékel, amit ekkor még senki sem írt le a magyar gazdaságtanban... Lengyel László ismét hosszan idézi, hogyan sejtje meg Cs. Szabó 1936-ban a "tertiär" szektor, a szolgáltatások szerepének jövő nagy jelentőségét, s hogyan lát ezen az új területen új piaci formák, egy egész új kereslettartomány megteremtésében kiutat a válságból. "Hozzáteszi, hogy itt küzdelem bontakozott ki a haladás és a biztonság között, és legnagyobb sajnálatára a biztonságot látja győzni a fasizmus képében. A fasizmus, a nemzetiszocializmus biztonságot ígér és »néptestvériséget«, a fogyasztás egyformaságát.

»Boldogabb attól az ember, hogy néptestvéri bizalmaskodásban hempereg a hatalommal? Hogy hangszóróval, tölcsérrel, termelési jelzőszámokkal, zsoldosokkal s traktortermelési csúcsteljesítményekkel tolakszanak az ágyába«. Ez már a Hamlet. Cs. Szabó nemcsak Roosevelttől, az irányított gazdaságból, de a közgazdaságtudományból is kiábrándul - fűzi hozzá Lengyel László az utóbbi, 1937-ből származó idézethez. "Lehet még gazdaságtant írni és olvasni, mikor a liberális gazdaságtan érdektelen, az új gazdaságtan pedig néptestvéri hitvédelmi iratokot gyárt? [...] »Gőgös anyagi antropocentrizmusunk, az ember anyagi mindenhatóságáról vallott hitünk a pénzelméletet is megszállja, a modern pénz éppen olyan kiszolgáltatott, fegyvelmezett s irányítható, mint az átlagember a gépesített - akár demokratikus, akár parancsuralmi - államban.« Varga István és Cs. Szabó László elhűlve, szomorúan és tiltakozva látták korábbi eszméik, hiteik gyakorlati »megvalósulását«. Igazlódtak, de nem kértek ebből az igazolódásból.

De mik "igazolódtak"? Nyilván nem az ő régebbi eszméik, hiszen Cs. Szabónak a szolgáltatások felé nyitó piacgazdasági megfontolásait, vagy azt, ahogyan Cs. a biztonságot mindenek fölé helyező

antipiacgazdasági elméleteket kategorikusan elutasítja, látható együttérzéssel ismerteti Lengyel László. De az, hogy merőben másféle eszmék voltak azok, amelyek "megvalósulását" Cs. Szabó és Varga István egyaránt elvetették, még nem oldja fel a közgazdaságtan "ambivalenciáját"; Lengyel László tudja ezt legjobban, hiszen ezért tér vissza két centrális fontosságú tanulmányban - pontosabban egy gondosan dokumentált tanulmányban és egy hatásos esszében -: a Végkifejletben (1987/12) és a Reformdiktatúrában (1989/5) a kérdésre. "A közép-kelet-európai régió nem Nyugattal vagy Kelettel terhes, amit előbb vagy utóbb meg kell szülnie, hanem azzal a sajátos modernizálódással, amely felemásan, fogyasztón keresztül és fogyasztáson keresztül polgárosodik" - summázza Lengyel a Végkifejlet (Wallersteintől és Szűcs Jenőtől Hanákon, Gombár Csabán és Kornain keresztül Kopátsyig, Hankissig és Babits Jónásáig ívelő) érveit. A Reformdiktatúra vagy bürokratikus autoritarianizmus pedig a most már csakugyan elkövetkezett "végkifejlet" pillanatában a magyar "reformdiktatúra" tapasztalatai alapján újraértelmezi az egész még nem "poszt" de már nem(igen) "létező" szocializmusoktól gyötört térségre Cs. hajdani szorongását: "Közép-Kelet-Európában az erőhatalom mozgósítható osztályharcos, nemzeti, nemzetiszocialista célokra és programokra, de aligha piaci vállalkozási programok előmozdítására.

Zsákutcában araszolunk vagy rohanunk előre: az oligarchikus alkudozás, a technokrata reformdiktatúra és a populista diktatúrák útjain. Zsákutcában nyomulunk..."

Az "ambiguitás" tehát kívülre helyeződött a közgazdaságtanon, a "piaci vállalkozási programok" és a technokrata-populista diktatúrák közé. Meglehet, ezt készítette elő már a Varga István és Cs. Szabó László eltérő pályáivét elemző Lengyel László tanulmány is? A reformellenes erők utolsó "bekeményítése" idején valamirevaló reformközgazdász (és valamirevaló folyóirat) aligha vélekedhetett volna másképpen.

De nincsen-e mégis igaza Cs.-nek a közgazdaságtan ambiguitását illetően? Pontosabban az ambiguitás fenntartásának a jogát illetően, hiszen a társadalmi erők láthatóan nem ültek el, "s az értelem nevében felszólaló tudós még nem veszi el a szó jogát, ha nem mondja ki tüstént a feloldó ígét". Amit a magukat világ sava-borsnak tudó közgazdászok és politológusok naponként kimondanak, politikusokról és újságírókról már nem is szólva. Ez azonban már nem a Valóság története.

A Valóság - ez végkifejletéből egyre pontosabban leolvasható - eleitől végig példás következetességgel és okos bátorsággal érvelt a reformfolyamat mellett az időnként igencsak begorombuló reformellenes erők ellenében. Kompromisszumok árán, hiszen különben mehetett volna szamizdatba. (Ahol különben szintén megkötni kényszerült volna - ma látjuk már - megfelelő kompromisszumait.) Megjelent a Valóságban elég sok muszanyag, nemcsak Friss István és Aczél György, de egyszer-egyszer még Nemes Dezső és Berecz János "tollából" is. És számtalanszor publikált Lugyanarról másképpen Sándor Pál vagy Simai Mihály. Egy későbbi kor történéseinek nyilván ezekkel a törmelékekkel is szövegeként kell szembenéznie, ám (amíg nem halad túl a mennyiségük egy határozott mértéket, amit a Valóság mindig gondosan betartott) a kortársnak egyszerűen alig láthatók, nem többek egy-egy tévesen befűzött oldalnál. A kortársat ezek az oldalak legfeljebb annyiból érdeklik, hogy netán épp a reform melletti elkötelezettsége miatt kellett ezekből olykor egy kicsit többet vállalnia belőlük a Valóságnak? Mindig ügyelve az egyensúlyra, ami különben a lap egyik fő erénye volt. Szociográfiai-szociológiai- közgazdaságtani-politológiai cikkei sohasem nyomták el a történettudományi-történetírói, filozófiai, művészeti-művészettörténeti- esztétikai, folklorisztikai és nyelvészeti értekezéseket, még számban sem, nemhogy minőségben. És idejekorán hanghoz jutottak újabb tudományos irányok és eredmények; tanulmányok, recenziók vagy külföldi folyóiratokból átvett publikációk formájában. És ezt a jól kialakított és jól bevált alakját a lap három hosszú évtizeden át lényegében változatlanul megőrizte. Nem hiszem, hogy ez - amint Sükösd önkritikusan (vagy önismerően?) állítja - az előregedés jele, amennyiben a Valóság a "kritikai értelmiség" két nemzedékét be tudta fogadni, de a harmadikat már nem. A Valóság soha nem

generációkban gondolkozott, bár eredeténél jól láthatóan jelen van egy körülírható, de nem meghatározott generáció, de nem ez a lényeg. A lényeg inkább az, hogy Csengey Dénes éppen úgy a Valóságban indult illetve itt nyert "esszéírói rangot" mint Szalai Erzsébet és Lengyel László. Azt sem hiszem, hogy a Valóság nem érzekelte, nem értette meg a Mozgó Világ "kihívását". A Mozgó egy határozott generáció részben eltérően tájékozódó egyéneiből verbuválódó baráti vagy csak ismeretségi körök folyóirata volt; pontosabban a körök találkozásaiából és átfedéseiből "önszerveződő" értelmiségi csoport orgánuma, akárcsak egykor egy részben hasonlóképpen összeverődött társaságé a Valóság. Még akár azt is hozzá tehetjük, ha divatosan akarunk szólni, hogy "civil" társaságé. És akárcsak egykor a Valósághoz, a Mozgóhoz is csapódtak befutott és nagy nevek; az induló Valósághoz tán több "befutott", a régi Mozgóhoz tán több "nagy", de ez inkább az idők különbözőségéből következett. A Mozgó nem-szépirodalmi része - a beszédes fotóktól és egy kis avantgárdizmustól eltekintve nem - egyszer akár a Valóságban is jöhetett volna. Amint szerzők is jártak át egyikből a másikba. De akárhogyan is volt, semmiképpen sem a Mozgó jelentette a kihívást a Valóságnak, amint Sükösd Mihály állítja. Az igazi kihívás - és távolról sem csak a Valóságnak - a nyolcvanas évek vége felé megjelenő s kilencventől exponenciálisan szaporodó új folyóiratokkal jelentkezett, mint a 2000, a Medvetánc, a Hitel, a Beszélő, a Holmi, a Liget, az Orpheus és így tovább. Nem sorolom, mert a Valóság nem igen vette fel a kesztyűt. Legalábbis nem kelt versenyre az újakkal: maradt ugyanolyan amilyen volt, miközben az újak - ellentétben a Mozgóval - igencsak különböztek tőle. Más típust képviseltek. Nemcsak a 2000, a Hitel, a Beszélő, a Magyar Fórum a maguk határozott és nem egyszer durva pártpolitikai állásfoglalásával, de az engedékenyebb, érzékenyebb, finomabb és kiegyensúlyozottságra törekvő Holmi is (a kor kétségkívül legnívósabb orgánuma), a sok érzést és harmóniát sűrítő posztmodern-szecessziós Liget is. Más világ az övék, mint a Valóságé, és ebben a világban a Valóság láthatóan nem volt otthon.

Nem mondható pedig, hogy a Valóság nem változott 1990 után, még akár politikai értelemben is, de ez a változás a nyolcvanas évek folytatásának az irányába mutatott, a többpárti demokrácia és a korlátozások nélküli liberális piacgazdaság irányába, s következésképpen az utóbbit (akkor) legkonzekvensebben (vagy leghangosabban) képviselő Szabad Demokraták irányába, ahová a késői Valóság reformközgazdász és politológus szerzői szinte kivétel nélkül tartoztak vagy húztak. De őket már nem a Valóság vezette be, de mégcsak nem is kísérté az ígéret földjére. Így látszik, más feladat vállalni az évtizedes bolyongást a pusztában, s megint más célhoz érten berendezkedni ma is; de erről Komoróczy professzornak kéne írni egy szép, szakszerű, az őspélda múlhatatlan erejét felmutató tanulmányt.

És ha az ígéret földjéről kiderül, hogy a többségnek, még az előzőnél is sokkal nagyobb többségnek ez is csak nyomor és szenvedés? Ha ez is csak sivatag, ha másféle (és nem mindig előnyére másféle) is mint a régi volt? Azt se a Valóságnak kellett elmondania, ő ehhez túlságosan ahhoz a régi rózsaszín sivataghoz alkalmazkodott.

1991-ben, Kőrösi József nyugdíjba vonulásakor Vitányi Iván persze másként látta. "Azt reméljük - írta a 34. évfolyam 4. számában -, hogy a korszaktól kell búcsúznunk, sem a Valóságtól, sem Kőrösi Józseftől nem kell búcsút venni azoknak, akik szerették kezükbe venni ezt a folyóiratot. Jó volna, ha ezzel bizonyítani lehetne, hogy látványos változások közepette is vannak értékek, amelyek nem dőlnek meg a rendszerekkel és korokkal. Nem tudom, vannak-e ilyen értékek, ám a Valósággal már bizonyosan nem bizonyítható a létezésük. A Valóság még három évig élt, pontosan ugyanabban a formában és tartalommal mint a harminchárom évig tartó Kőrösi-korszakban. Pontosan azzal a számmal fejezte be hosszú pályáját, amelyik közölte az öt részes Kőrösi-interjú utolsó folytatását. Tudta, hogyan kell éppen ezzel, a végkifejlet kiemelkedő nagy esszéjével stílusosan, szépen, tárgyilagosan, előkelően, majd hogyan nem vidáman befejeznie. Visszahúzódott a befejezett múltba. Talán, hogy ezzel is figyelmeztesse a befejezetlen jelent az imperfectum gazdagabb jelentéskészletéből a "tökéletlen"-re.

1995 november - 1996 január

A kézirat nyomdába adása után jelent meg, illetve került a kezünkbe a Valóság repertórium második, bővített kiadása, amely 1958. decemberétől 1994. márciusáig tartalmazza a folyóiratban megjelent cikkek, ismertetések, grafikák adatait; Kőrösi József, Kőrösi Zsuzsanna és Zayzon Márta szerkesztésében. A szerkesztők az első kiadást - 1958-1978 - összeállító Meggyesi János módszereit és beosztását követték. "Felhasználtuk" - írják A második kiadáshoz - az 1979-1988-as számokhoz szerkesztőségi belső használatra készült, de csak az első két rovatot feldolgozó mutatóit, majd kiegészítettük a további adatokkal. Részben ez magyarázza a módszerbeli eltéréseket (esetenként következetlenségeket). A lap struktúrájában bekövetkezett változások nehezítették a helyzetet. Különösen vonatkozik ez a »Könyvekről« és a »Külföldi folyóiratokból« című rovatokra. Az első esetben egyre ritkultak, majd megszűntek az éppen csak beszámoló, híradást adó kis recenziók, s a lap bevezette a »Napló és Kritika« című rovatot, részben azonban az itt megjelentek is többnyire valamely könyvhöz kapcsolódtak, még ha sok is köztük az önálló esszének tekinthető írás. Az esetleges átfedések ezzel magyarázhatóak. A második esetben (»Külföldi folyóiratokból«) is jelentősen növekedett a nagyobb, szinte önálló cikkeknek tekinthető közlések száma, nem különültek el tehát egyértelműen a műfajok. A két mutató alapján azonban ezek is könnyen megtalálhatók. A könnyebb eligazodást szolgálják a mutatókon kívül az úgynevezett »keresztutalások« (például vitacikkekre, hivatkozásokra stb.).

Élő folyóiratról van szó - írta az »Első« repertórium előszavában Meggyesi János -, vagyis ez a bibliográfia nem zár le semmit. A jelen bibliográfia viszont véglegesen lezár valamit. Éspedig tán nem is csak egy nagy folyóirat befejezett történetét. De a második repertórium címei, témái, szerzői, grafikái közt tallózva mégis az az ember érzése, hogy azért valamiképpen ma is: "Élő folyóiratról van szó. (A szerk.)

* A tanulmány első részét április számunkban közzeltük. (A szerk.)

Mentve: 2023.10.27.

<https://epa.oszk.hu/00000/00016/00015/960512.htm>